

ЛЕКСИКА ПОДІЛЬСЬКОГО ГОВОРУ В РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОМУ СЛОВНИКУ М. ЛЕВЧЕНКА

У другій половині XIX ст. виникло питання про правописну, граматичну і лексичну нормалізацію української літературної мови.

І. І. Срезневський у своїй «Записке о словаре малорусского наречия, составленном А. Афанасьевым», В. І. Даль у «Напутном слове» накреслили для українських лексикографів конкретну програму дій на ціле півстоліття. Обидва російські лексикографи радили українським збирати лексику народної мови для створення повного словника української мови, потрібного для вивчення історії мови, для розвитку літературного варіанта. У цьому словнику, писав І. І. Срезневський, повинні бути вміщені та пояснені всі слова української народної мови з позначенням вузьких діалектизмів, з ілюстрацією вживання кожного слова у прислів'ях, приказках, піснях тощо [2].

Включати у словник всі слова народної мови потрібно, писав В. Даль, не для того, щоб їх обов'язково потім уживати і в літературній мові, а «для изучения самого духа языка и усвоения его себе, для выработки из него постепенно своего образованного языка» [1, с. XVIII].

Переконання російських лексикографів у II половині XIX ст. знайшли досить широко практичне втілення в Україні.

Мета нашої розвідки – проаналізувати словник М. Левченка щодо фіксації у ньому лексики подільського говору. Українська лексикографія має свою давню традицію, що нерозривно пов'язана з історією літературної мови, суспільно-історичними й культурними умовами життя народу. Із появою перших художніх творів, написаних новою мовою, що стала базуватися на живій народній основі, з'явилася, за переконливим свідченням В. В. Німчука, і нова українська лексикографія. Першою такою словниковою працею був українсько-російський словник «Собрание Малороссійскихъ словъ, содержащихся въ Энеидѣ, и сверхъ того еще весьма многихъ иныхъ, издревле вошедшихъ въ Малороссійское нарѣчіе съ другихъ языковъ, или и коренныхъ Россійскихъ, но не употребительныхъ» (972 реєстрових слова) І. П. Котляревського, що його автор додав до «Енеїди» (1798 р.). «Краткій малороссійскій словарь» (1131 слово) подав до своєї «Граматики малороссійскаго нарѣчія» (1818 р.) О. Павловський. Невеликі словнички додали М. Цертелєв («Словарь малороссійскаго языка» – 218 слів) до збірки «Опытъ собранія старинныхъ малороссійскихъ пѣсней» (1819 р.) та І. Кулжинський («Изъясненіе малороссійскихъ словъ...» – 62 слова) до праці «Малороссійская деревня» (1827 р.). Окремо в збірнику «Труды Общества любителей россійской словесности» (1823 р.) І. Войцехович надрукував «Собрание словъ Малороссійскаго нарѣчія» (1173 слова). «Словарь» (453 реєстрові слова) додав О. Максимович до першого видання українських народних пісень «Малороссійскія пѣсни» (1827 р.).

У 30–40-х роках XIX ст. продовжувалася робота над укладанням праць такого типу, хоча деякі з них так і не були надруковані, серед них – словники Л. Боровиковського, А. Метлинського, П. Білецького-Носенка та ін.

У середині XIX ст. з'являються перші окремо видані тлумачні словники: «Словарь малорусскаго нарѣчія» О. С. Афанасьєва-Чужбинського, «Український словник» П. Куліша, «Опытъ южнорусскаго словаря» К. Шейковського, «Словарь малороссійскихъ идіомовъ» Миколи Закревського, «Словниця української (або югово-руської) мови» Ф. Піскунова та ін., що на сьогодні мають цінний матеріал для діахронного дослідження не тільки літературної мови, а й її говорів.

Друга половина і кінець XIX ст. позначилися тим, що у Східній і в Західній Україні значно більше почали друкувати книг (оригінальних і перекладних) українською мовою,

збільшилося коло читачів, тому виникла необхідність у перекладах українською з інших мов. Це спричинило появу словників перекладного типу, серед них: «Нѣмецко-русский словарь» О. Партицького, «Опытъ русско-украинскаго словаря» М. Левченка, «Малоруско-німецкий словарь» Є. Желехівського та С. Недільського, «Русько-мадярський словарь» Ласлова Чопея, «Словарь російсько-український» М. Уманця та А. Спілки, «Русско-малоросійській словарь» Є. Тимченка та ін.

Продовжує традицію укладання перекладних словників праця М. Левченка «Опытъ русско-украинскаго словаря», надрукована у середині 70-х років XIX ст. Словник М. Левченка складається з передмови, власне словника та додатків: словничка імен «Личные имена южноруссов» (за алфавітом подано окремо імена чоловічі й жіночі) та словничка географічних назв (тут подано назви країн і народів, які, на думку укладача, відомі українським селянам, а також назви річок, міст, місцевостей, офіційні назви яких різняться від назв народних).

Сучасна лексикографія має традицію позначати слово, вживане на певній території, ремаркою – *діалектне*. Наприкінці XIX – поч. XX ст. такої ремарки бути не могло, натомість вказувався ареал, де лексему було зафіксовано, наприклад: ВИН. = виницкое, ВОЛ. = волынское, ГАЛ. = галицкое, ЕКАТ. = екатеринославское, ДОДН. = доднѣпровское, ЖИТ. = житомирское та ін. у словнику К. Шейковського [СШ, с. XII] або Гал. – галицьке слово, Вол. – Волинь, Лів. – Лівобережна Україна, Под. – Подольське, Полт. – Полтавщина та ін. у словнику М. Уманця і А. Спілки [СУіС, с. 13–16]. Словник М. Левченка має схожий перелік скорочень: Черн. – Черниговская губ., Полт. – Полтавская, Харьк. – Харьковская, Херс. – Херсонская, Под. – Подольская та ін. [СЛ, с. II–III].

У реєстрі аналізованого словника є більше 7500 російських слів з перекладом українською мовою. М. Левченко, як зазначено у передмові, для пояснення російських лексем «придерживался преимущественно украинскаго, какъ самага распространеннаго, нарѣчія южно-русскаго языка. Въ рѣдкихъ только случаяхъ я бралъ слова изъ остальныхъ двухъ нарѣчій южнорусскаго языка т. е. *Полѣскаго* и *Галицкаго*. Такіє слова впрочемъ я обозначалъ: *Полѣс.*, *Галиц.* или *Гал.*» [с. I]. Зауважимо, що українським наріччям, на думку мовознавців, М. Левченко називає південно-східне, поліським – північне, а галицьким – південно-західне [Горецький, с. 97]. Укладач розумів, що не лише три наріччя української мови різняться між собою, а й кожне з цих нарічч має певні особливості: «...украинское нарѣчіе, въ грамматическомъ отношеніи, почти тождественно по обоимъ берегамъ Днѣпра, но отдельный понятія, (преимущественно техническіє термины), на лѣвомъ берегу Днѣпра, раньше освободившемся отъ польскаго вліянія, выражаются часто иными словами, чѣмъ на правомъ. Такъ наприкладъ: жеть на лѣвомъ берегу Днѣпра, (т. е. въ Полтавской, Черниговской и Харьковской губерніяхъ), называется – *жерсть*, а на правомъ берегу Днѣпра, (т. е. въ губерніяхъ: Киевской, Волынской и Подольской), – *бляха*; *возжи* – *віжки* (Лѣвоб.) и *лійці* (Правоб.); *кожевникъ* – *кушнір* (Лѣвоб.) и *гарбар* (Правоб.)» [СЛ, с. I]. Отже, біля слів, які відомі лише на певній території, у М. Левченка є вказівка на конкретний ареал.

Окрім того, укладач словника зауважує, що у ньому можуть траплятися назви, які вживаються лише локально: «...иногда на очень ограниченномъ пространствѣ, какъ наприкладъ: *пловучая мельница* почти на каждой рѣке называется иначе: на Днѣпрѣ – наплавный млин; на Горини – *пливак*; на Западномъ Бугѣ – *плавак*; на Сеймѣ – *гончак*. *Мельница подливная* – въ Конотопскомъ уѣздѣ и въ другихъ мѣстахъ – *підсубійник*, *підсубієк*, въ Радомысльскомъ же – *підспідник*. Небольшая полевая дорожка въ Конотопскоиѣ уѣздѣ называется – *путивецъ*. Трава на пастбицахъ, сохранившаяся подъ снѣгомъ до весны, назы-

вається в Херсонской губернии – *калдани*. При всѣхъ такихъ словахъ я отмѣчалъ мѣстность, где они въ употребленіи или гдѣ я ихъ слышалъ [СЛ, с. II].

Слів, зафіксованих у словнику М. Левченка з поміткою *Под.*, небагато, однак констатуємо, що серед них є такі, які в сучасній українській літературній мові:

1) зберігають своє значення, наприклад: **Власть** – волость? право, *влада* (Под. губ.) *Яке ти маєшъ надо мною право? (т. е. власть)* [СЛ, с. 12] – у СУМ: влада – право керувати державою, політичне панування, право та можливість розпоряджатися, керувати ким-, чим-небудь [СУМ, I, с. 701]; **Двугривенный** – *сороковець* (Под. губ.) [СЛ, с. 31] – сороківець – *заст.* Те саме, що сороківка (дрібна розмінна монета вартістю двадцять копійок, або сорок крейцерів) [СУМ, IX, с. 464]; **Извинить** – *перепроситись* (Под. губ.) [СЛ, с. 50] – у СУМ: перепроситися – просити вибачення, вибачатися [СУМ, VI, с. 262]; **Плащъ** – *керея, кобеняк, опоньча* (Под. и Гал.) [СЛ, с. 103] – *опанча* – старовинний верхній одяг, що мав вигляд широкого плаща [СУМ, V, с. 703];

2) мають інше значення, наприклад: **Возвратъ** – *зворот, візворот?, поворот, вертання, вороття, відворот* (Под. губ.) [СЛ, с. 13] – у СУМ: відворот 1. діал. Відступ. 2. *заст.* За повір'ям – викликання за допомогою чарів почуття неприязні, огиди до когось, а також зілля, яке використовується для цього. 3. *рідко.* Те саме, що закот [СУМ, I, с. 567]; **Красивый** – *гожий, пригожий, хороший, гарний, вродливий, огрядний* (Под. губ.) [СЛ, с. 61], **Красота** – *краса, врода, огряда* (Под. губ.) [СЛ, с. 61], **Пригожий** – *вродливий, уродливий, огрядний* (Под. губ.) [СЛ, с. 123] – у СУМ *огрядний* означає *дебелий, міцний поставою, кремезний* [СУМ, V, с. 622];

3) зафіксовані із ремаркою діалектне, наприклад: **Волдырь** – *кгуля, кгуркгуля, пухир, міхур, міхурець* (Под. губ.) [СЛ, с. 14] – у сучасних тлумачних словниках: *міхур* – 2. діал. Пухир [СУМ, IV, с. 757]; **Коверь, коврикъ** – *верета, веретка* (Под. губ.) [СЛ, с. 58] – у СУМ: *верета* – 3. *діал.* Різнокольоровий килим з грубої вовни [СУМ, I, с. 329]; **Курятникъ** (*перевозной*) – *коєць* (Под. губ.) [СЛ, с. 64] – у СУМ: *коєць* – *діал.* Клітка для курей [СУМ, IV, с. 208]; **Трудолюбивый** – *трудопитий, працевитий, трудячий, роботяга; робучий* (Под. губ.) [СЛ, с. 164] – у сучасних словниках: *робучий* – *діал.* Робочий [СУМ, VIII, с. 589];

4) незафіксовані, наприклад: **Извощикъ** (*биржевой*) – *звощик; (воловій) – чумак, воловій, погонєць, підводчик; (конний) – хурщик (Черниг. и друг. мѣстахъ), візтюк* (Под. губ.) [СЛ, с. 50]; **Обдѣлка** – *оправа, оброба* (Под. губ.) [СЛ, с. 86].

Отже, серед словників кінця XIX ст. помітну роль у лексичній нормалізації української літературної мови відіграв «Опытъ русско-украинскаго словаря» М. Левченка, який був корисним і цінним як перший і довгий час (до появи «Словаря російсько-українського» М. Уманя і А. Спілки) єдиним російсько-українським словником. Укладач для пояснення російських слів використовував лексику вживану на всій території України, зокрема й з Поділля. Для лексикографів кінця XIX – поч. XX ст. праця М. Левченка слугувала джерелом для укладання як перекладних, так і тлумачних словників, а для мовознавців цей словник і досі може слугувати джерелом діалектологічних досліджень.

Список умовних скорочень

СЛ – Опытъ русско-украинскаго словаря. Составилъ Михаилъ Левченко. – К., 1874.

СУМ – Словник української мови / За заг. ред. І. К. Білодіда. – Т. I–XI. – К.: Наук. думка, 1970–1980.

СУіС – Словарь Російсько-український. Зібрали і впорядкували М. Уманець і А. Спілка. Додадок до «Зорі» 1893 року. – Берлін, 1924.

СШ – Опытъ южнорусскаго словаря. Трудъ К. Шейковскаго. Въ четырехъ томахъ. Томъ первый: А–З. Выпускъ первый: А–Б. – К., 1861.

Список використаних джерел:

1. Даль В. Напутное слово // Толковый словарь живого великорусского языка. – М., 1955. – Т. I. (А–З). – С. XIII–XXIX.
2. Срезневский И. Записка о Словаре малорусского наречия, составленном А. Афанасьевым // Известия Академии наук по отделению русского языка и словесности, 1854. – Т. III. – С. 204.